

ЈУБИЛЕЈИ

Акад. проф. др Сима Ђирковић

ЋИРИЛСКО ШТАМПАРСТВО И КУЛТУРА БАЛКАНСКИХ СЛОВЕНА*

Јубилеј штампарије Црнојевића, везан за појаву њеног првенца „Октоиха“, може и треба да послужи као повод за размисљање о судбини примене штампарске вештине на ћирилску писменост, о економском и техничком аспекту деловања пионира нашег штампарства. Када без свечарског усхићења, трезвено и хладно говоримо о томе, морамо поред неоспорне величине догађаја запазити и његову ограниченост, иза сјајних почетака, који би могли симболички заступати нову епоху културне историје, видети и туробни наставак, закржљавање и замирање великог изума, тако да су Срби и сви други који су се служили ћирилицом морали у XVIII и XIX веку поново освајати вештину штампања и ставити је дефинитивно у службу културног успона.

Улогу најстаријег ћирилског штампарства, а у крајњој линији и величину подвига Ђурђа Црнојевића и монаха Макарија, пре ћемо разумети ако их посматрамо у перспективи оне епохе, удубљујући се у конкретне околности, ослободивши се савремених представа и онога чиме смо ми заокупљени. Треба на првом месту да потражимо оно што је особено у месту и времену појаве наше најстарије штампарије, да се упитамо да ли је у историјској ситуацији било елемената који су могли утицати на даљи развој.

Лако је уочити значај места доводећи пред очи околност да је пред крај XV века Венеција била једно од највећих жаришта раног европског штампарства, да је на прелому из XV у XVI век у граду радило око 150 штампарских преса. Разумљиво је

* Саопштење поднесено на научном скупу *Пет вјекова Октоиха* — Цетиње, 24—26. септембра 1994.

онда да су за улогу посредника и пионира у ширењу штампарске вештине били предодређени они који су имали интензивне везе са градом светог Марка. Бавећи се ћирилским штампарством имамо у виду Макарија, али и његовог изузетног настављача Божидара Вуковића. Не смемо, међутим, заборавити да су људи са тла које данас чини Црну Гору преко Андрије Палташића учествовали у раном латинском штампарству (1477—1940), а сва је прилика и у грчком посредством оног Дамјана de sancta Maria de Spizio који је 1520. био патрон и финансијер издања грчког Пентикостара и Минеја за септембар.

Размишљајући о времену појаве ћирилске штампарије присећамо се да је било протекло тек 40 година од проналаска штампе, да је закашњење мање од оног с којим је у XIX веку стигла жељезница у Србију. Али, фатално је било што их 40 година покрива један од најтежих прелома у српској историји, чији је формални израз у губитку државне самосталности, а суштински у нестанку просперитета заснованог на рударству и трговини, у искорењивању друштвене и културне елите, деградацију цркве до положаја у коме није могла остваривати ранију културну мисију. Обезглављена и разбијена (до 1557) на оквиру османских управних јединица, осиромашена одузимањем посела и нестанком моћних и богатих заштитника, морала је да се носи са свим наслеђеним задацима, а располагала је неупоредиво мањим средствима и била увелико ограничена у слободи деловања. Прелаз од релативног просперитета ка све већем сиромашењу и исцрпљивању уочи покретања ћирилског штампарства пресудно је утицао на његову рану фазу.

Настојећи да сагледамо реалне околности у којима се појавило и ширило штампарство на ћирилском подручју не смемо заборавити да је оно зачето и рођено као привредна делатност, као искоришћавање потенцијала једног техничког изума да би се зарадио новац. Експанзију европског штампарства носили су на својим плећима предузетници, власници компанија. Они су били чувари континуитета и носиоци напретка, творци графичких и програмских особености и иновација. Њима уз бок, али са другоразредном улогом, стајали су они штампари који би се прибили уз моћног заштитника, способног да створи почетна средства и заинтересованог за производе.

Оба ова типа штампара дошла су до израза у првој фази ћирилског штампарства, али у обрнутој сразмери. Овде је спој техничара-штампара и заштитника у лицу господара или манастира правило (Цетиње, Горажде, Рујно, Грачаница, Милешева, Мркшина Црква), док су самостални предузетници какве отеловљује Божидар Вуковић представљали изузетак. Ђурађ Црнојевић је у односу на прву штампарију играо улогу која се може упоредити са оном херцеза Стјепана приликом покретања ткачке радионице (*arte di lana*) и производње оклопа у Новом. Он је прикупе стручњаке, набављао материјал и основна средства, а

у случају оклопа откупљивао унапред производњу. Немамо довољно података о економској страни рада прве штампарије, па је опрезност препоручљива, Тешко је, ипак, замислити да би господар финансирао цео рад, сносио трошкове и оно што је произведено поклањао. Одавно је познат запис из књиге горажданске штампарије Љубавића, у коме један брат штампар апелује на оног другог, од кога очекује да ће завршити књигу, да „некоју чест“ од „цјене нашег рокоделија“ препусти „да би како не заборавили на свештеници“. И књиге манастирских штампарија су се продавале и у њиховој цени је било неке резерве, које се могло одрећи душе ради.

Захваљујући тестаментима Божидача Вуковића постало је познато и какве су биле цене књига. Подсетићу да је он 1539. распоредио да се Минеј, продаван дотле по 4 дуката продаје у будуће за 3 дуката и да је у сличној пропорцији одредио да се смање цене других јевтинијих књига Октоиха, Псалтира и Мисала. Не можемо у овом кратком изводу коментарисати те цене и поредити их са зарадама и ценама других роба, морамо се задовољити општом констатацијом да је књига остала скупа и поред појевтињења које је омогућила вештина масовног отискивања.

Репертоар и програм пружају најупадљивију разлику између ћириличног штампарства и европског, чије се шаренило издања и богатство тема не може дочарати са мало речи. До 1500. било је међу хиљада наслова и правих „бестселера“ (не само Библије и Лтинске граматике него и списи Еразма Ротердамског), разних дивот издања и необичности као што је био седмотомни коментар Јустинијановог кодекса. Спрам свега тога стоји у првих пола века ћириличног штампарства неколико литеургијских књига, штампаних у радионицама које су попут понорница нестајале на једном месту да би се касније појавиле на другом. То су све књиге које су српски канонички списи XIV века захтевали од сваког свештеника: „апостол, јеванђеље, литургију, триод, номоканон, псалтир и октоих“, а то су књиге које сачињавају више од половине укупног ћириличног рукописног наслеђа сачуваног у Југославији (у некадашњим границама).

Из овог оквира, у коме је било само оно што је најнеопходније, излазило је само Божидар Вуковић, најближи европским штампарима чији је рад добро познавао. Само је он покушавао својим зборницима, међу којима је било и књига форматом прилагођених онима „који иду на пут“, „да настави макар део тематике и жанрова одомаћених у време Деспотовине, оних који испуњавају другу половину рукописног наслеђа на које се рано штампарство надовезивало. Док је он штампао у зборницима мешовитог састава и понеки општеобразовни састав, житије и чак апокриф, други штампари су се враћали ономе чиме су покрштени Словени били снабдевани у време Ћирила и Методија.

Иако је ван сваке сумње да је у периоду раног ћирилског штампарства књига била роба, иако су познати поједини подаци о цени, превозу, напору да се књиге продају, па чак и рекламирају, ипак је то све недовољно да би се смело одређеније говорити о тржишту књига и евентуалној борби око тржишта. Може се, међутим, говорити о једној другој борби, која долази до израза у настојању конфесија да нову производну технику ставе у своју службу.

Побуде домаћих штампара не треба ни образлагати, јер се у књигама штампарије Црнојевића изричито говори о потреби за црквеним књигама које су пострадале од „чеда агаренских“ Окретање протестаната ћирилице (као уосталом и глагољици) и-стекло је из доктрине и праксе пирмењиване у Немачкој, циљ је био да се масовном и сразмерно јевтином библијском и поучном књигом на језику који свако разуме продре у што шире масе верника. Занимљиво је да су протестанти ћирилску књигу настојати ставити у основу мисионарског рада у Ердељу и Влашкој. Они су језик и писмо црквених књига сматрали рашанским језиком и писменима (*Die Raczische Sprach*). Најзад, ћириличку штампу развијали су и католици, поједини предузетници, а касније и институције у духу деловања контрареформације.

Једна узпредна културна тековина раног ћирилског штампарства је тачнија перцепција језичке ситуације на словенском простору. Први штампари су се у језику, правопису и свим конвенцијама прилагођавали ономе што су затекли у пракси преписивања рукописа. У њиховом раду се неизбежно рефлексивноста степен јединствености и различитости из рукописног наслеђа које је послужило као предлог за штампана издања. О томе су специјалисти говорили и сигурно ће још говорити. Док је Божићар Вуковић изричито показивао да има пред очима Србе и Бугаре као купце књига, протестантски штампари из Ураха су се заносили тиме да се од Московље па све до Цариграда може деловати једним истим језиком, који су некад називали ћирилским (*cyrilische Sprache*), уочавајући његов наддијалекатски карактер. Ипак, и они су се сударали са разликама, запажали да нису свугде иста слова у употреби, па су прилагодили „*Pobezeti!*“, попис примењених знакова. Епизода са Србином Димитријем, који је требало да буде преводилац и коректор српских текстова, открива да су разлике у врстама слова, у којима су рефлектоване разлике из ранијих рукописа, збуњивале приређиваче. У сваком случају, јасно је да су потребе штампара, тражење најпопуларнијих и најбоље разумљивих дијалеката унапређивали познавање језика и наводили на тражење заједничког језика за све Словене.

Међу малобројним очуваним подацима о протестантским напорима у вези са ћирилским књигама налазе се изричита ука-

живања на узроке тешкоћа које су водиле закржљавању и замирању ћирилског штампарства. Ширећи своје књиге криомице од католичких власти, а са великим пожртвовањем, протестанти су запажали да су хришћани под турском влашћу и њихови свештеници тако сиромашни да се код њих мало књига може продати, веровали су да се дубље може продрети поклањањем, Ипак су тражили пута и начина да се књигом приближе преко Венеције и Дубровника и прако годишњег сајма у месту „Debitz“ (мисли се Дебрецин у Угарској под турском влашћу), где долазе и Руси и Срби.

Протестантска издања нису, колико се зна, оставила трага у фонду штампаних књига балканских хришћана. Вероватно да и нису тако далеко продирала како се у лутеранским центрима веровало. За нас је веома важна ни мало изненађујућа констатација о сиромаштву верника и свештеника једнако погубна по православно штампарство као и за протестантско. Скоро да не може бити сумње у то да се круг потенцијалних купаца књиге сужавао уместо да се шири да се тиме кидао производни ланац, јер се уложена средства у постројења и материјал нису враћала кроз цену књиге. У томе је објашњење замирања старог ћирилског штампарства, а посредно и објашњење зашто је наслеђе средњег века, стара српска библиотека, дошла до нас кроз рукописе, међу којима је значајан удео оних који су настали у време патријарха Макарија и чак Пајсија, а не кроз штампана издања као античко и византијско литерарно наслеђе.